
ДІОНІСІЙСЬКІ СЮЖЕТИ НА ПАМ'ЯТКАХ ТОРЕВТИКИ ІЗ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ

М. В. Русяєва

Статтю присвячено діонісійським сюжетам різних пам'яток торевтики із скіфських курганів V—IV ст. до н. е. Аналізуються основні типи зображень і відзначається їх роль у культурі скіфського населення.

У культурі кочових скіфів протягом їх історичного розвитку надзвичайну роль відігравали відносини з греками Північного Причорномор'я. Завдяки цим інтенсивним зв'язкам, у скіфських курганах особливо кінця V—IV ст. до н. е. знайдено чимало пам'яток, виготовлених грецькими майстрами. Різними шляхами вони надходили до скіфів і, звичайно, значною мірою сприяли їх знайомству з грецьким мистецтвом, надавали змогу візуально побачити деякі сцени з життя і релігії еллінів і взагалі впливали на світогляд кочовиків.

Серед численних виробів із скіфських курганів привертають увагу зображення суто еллінських міфологічних персонажів, якими скіфологи цікавилися значно менше, ніж тими творами, що мають безпосереднє відношення до життя скіфів. У першу чергу до них належать пам'ятки мистецтва, які можна було б об'єднати тематично як діонісійські сюжети. До нашого часу вони ще не узагальнені і в цьому аспекті не проаналізовані. Лише фігурки вакханок, що прикрашали жіночі елліно-скіфські головні убори, стали предметом окремого вивчення¹. Деякі вироби також детально розглядались в різних публікаціях². Враховуючи їх різноманітність і чисельність доцільно спочатку охарактеризувати сюжети на пам'ятках торевтики³.

Перш за все, згадаємо широко відому розповідь Геродота про скіфського царя Скіла⁴. Він був сином царя Аріаніфа та еллінки з Істрії, котра навчила його своїй мові та звичаям. Завдяки цьому Скіл був схильний до грецького образу життя і навіть поклонявся грецьким божествам. Він одружився з ольвіополіткою і мав в Ольвії великий палац, прикрашений скульптурами сфінксів та грифонів. Одного разу він забажав, щоб його посвятили в містерії Діоніса Вакха, релігію якого скіфи, за свідченням Геродота, зневажали тому, що вона ніби-то примушувала людей впадати в безумство. Воїни, що прийшли разом із своїм царем, були залишені за брамою міста і тільки при сприянні одного із греків побачили вакхічну процесію, в якій брав участь і Скіл. Невдовзі після цього його було вбито за порушення скіфських звичаїв.

За дослідженнями вчених Скіл був реальною історичною особою⁵. Деякі з них навіть вважають, що у другій чверті V ст. до н. е. за його царювання Ольвія та Ніконій знаходились під скіфським протекторатом⁶.

Розповідь Геродота належить до найраніших свідчень про сприймання скіфською елітою вакхічного культу Діоніса. Отже, маючи на увазі такі цікаві писемні дані, є сенс простежити, наскільки вони знайшли відображення в археологічних матеріалах із скіфських курганів V—IV ст. до н. е.

Дійсно, у першій половині V ст. до н. е. в скіфських похованнях лише іноді зустрічаються конкретні джерела про поширення діонісійства⁷. У цей час скіфи і навіть їх сліда в основному вороже ставились не тільки до грецьких вакхічних церемоній, але, можливо, протистояли і масовому пияцтву.

Тільки починаючи з кінця V і особливо в IV ст. до н. е. найбагатші кургани Скіфії дають величезну кількість амфор та іншого посуду (кіліки, канфари, чаші, кубки, кратери і ритони) для зберігання і пиття вина. Все це говорить про те, що не лише в житті, але й для потойбічного світу скіфська

еліта намагалась забезпечити себе всім необхідним, що було пов'язано з випиттям. До того ж, як вказує багато хто з давніх авторів, скіфи на відміну від еллінів пили вино, не розбавлене водою.

Судячи за зображеннями на золотих платівках богині, що сидить на троні з дзеркалом у руках і скіфа, який стоїть перед нею і п'є вино з ритона та сцени братання, де два скіфи п'ють вино з такої ж посудини, цей трюнок став невід'ємною частиною деяких скіфських обрядів часу розквіту Великої Скіфії.

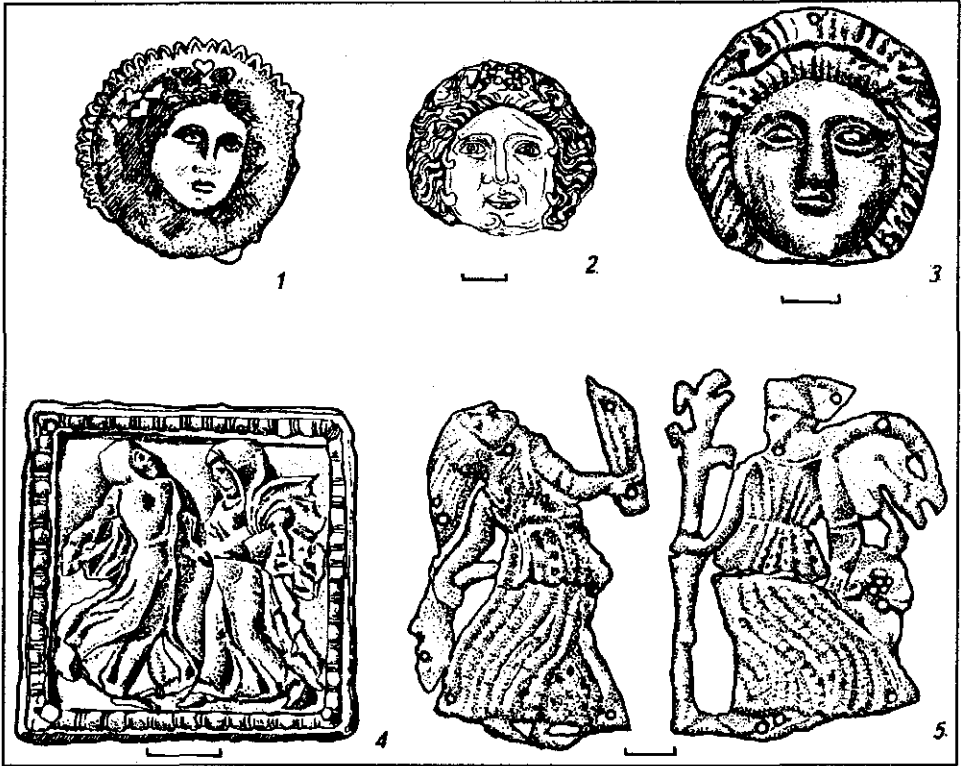

Рис. 1. Зображення Діоніса та менад:
 1 — срібний медальйон з зображенням голови Діоніса; 2 — золота платівка у вигляді голови Діоніса; 3 — срібна платівка у вигляді голови Діоніса; 4 — золота платівка з зображенням менад; 5 — золоті платівки у вигляді менад.

Тепер звернемось безпосередньо до тих матеріалів, які свідчать про поширення в середовищі скіфських номадів діонісійських сюжетів на різних витворах торевтики.

За весь час розкопок курганів, матеріали яких були опубліковані, розрізняються зображення голови бога Діоніса, його найближчих супутників — сатирів, Пана та менад, а також композиційні сцени на металевому посуді та зброї.

Платівки з головою Діоніса знайдені в багатьох курганах. Усі вони мають круглу форму і невеликі розміри (висота — 37—50 мм). За хронологією поховань та стилістичними ознаками можна визначити серед них чотири типи.

Найпоширенішими є платівки з кургану Куль-Оба. Вони зроблені у вигляді молодого чоловічого обличчя у фас з пишними кучерями. Зачіску прикрашає широка стрічка і вінок із листя та ягід плюща (рис. 1, 2)⁸. Обличчя правильної округлої, зрідка овальної форми, прямий ніс та повні губи. Рельєфно позначені повіки. На очах деяких з них можна простежити невеличкі заглиблення — зіниці. Пишні хвилясті локони зачесані над лобом на дві половини і трактовані у вигляді завитків. Голова вирізувалась по контуру і виготовлялась у високому рельєфі технікою штампу.

Подібні зображення молодого Діоніса знайдені в інших скіфських курга-

нах IV ст. до н. е.: Чортотлик, Лугова Могила, Олександрополь, Огуз тощо⁹. Л. В. Копськіна датує платівки з Куль-Оби першою половиною IV ст. до н. е. і відзначає, що прикраси такого типу були поширені також у середині — другій половині IV ст. до н. е.¹⁰, що підтверджується їх знахідками, наприклад, у Чортотлику¹¹.

З кургану Товста Могила походять срібні, плаковані золотою фольгою, круглі оздобки із зображенням голови Діоніса у фас, які за своїми художніми рисами та технікою виготовлення належать до другого типу. Б. М. Мозолевський вважав, що на них передано жіноче обличчя¹². На відміну від попередніх зображень, округла голова бога рельєфно виступає на фоні платівки і по краю оздоблена двома пружками, що надає їй більшої виразності. Трикутної форми лоб плавно переходить у рівний довгий ніс, мигдалеподібні очі з добре позначеними зіницями, невеликі, ледь розтулені повні уста, м'які широкі щоки в багатьох відношеннях близькі куль-обинському і чортотлицькому Діонісу. Але тут виразніше показана товста стрічка, що з обох боків заходить у волосся, яке дрібними хвилястими пасмами облямовує обличчя до ніби підрізаного низу підборіддя. Всі ці художні особливості надають йому вигляду маски, що взагалі було притаманне для діонісійських образів. Подібні прикраси поки що не відомі в інших курганах.

До третього типу належать теж унікальні срібні платівки у вигляді голови Діоніса з кургану Гайманова Могила (рис. 1, 3)¹³. Рельєфне зображення чоловічої голови у фас вирізане за контуром коротких перевитих кучерів. Риси молодого обличчя, порівняно з попередніми зображеннями передані схематично. Довгий прямий ніс, що продовжує лінію лоба, широкі мигдалеподібні очі з припухлими повіками, ледь відкриті уста, зачіска з кучерявого волосся теж споріднюють цей образ з попереднім.

Окрім платівок привертає увагу маленький срібний медальйон з кургану Карагодеуашх, на жаль, дуже пошкоджений (четвертий тип) (рис. 1, 1)¹⁴. Майже скульптурна голівка Діоніса показана у три чверті. М'яким рисам овалного обличчя надано індивідуальності. Живописна маса пишних довгих кучерів утворює трикутник над лобом — гладеньким з опуклими надбровними дугами. Зовнішні кутики великих очей з підкресленими зіницями трохи опущені. Ніс майже не зберігся. Стулені припухлі уста нібито стиснуті з обох боків, завдяки чому з'являються маленькі ямочки. Підборіддя ледь виступає. Верхня частина обличчя домінує над нижньою і складається з враження буцімто Діоніс дивиться вгору. Волосся прикрашає дуже пошкоджений вінок із листя плюща. По краю медальйон був оздоблений овами.

Слід додати, що стосовно іконографії розглянутих вище платівок існують різні точки зору. Починаючи з І. Толстого та М. Кондакова вони часто приписувались Горгоні Медузі¹⁵. На підставі золотого вінка з листя селери на голові Медузи римського часу дослідники до її зображень віднесли і набагато раніші та стилістично зовсім інші куль-обинські платівки з головою Діоніса, де згідно їх трактуванню, начебто, теж був вінок із селери і плюща. Однак більшість вчених схиляються до думки, що на них зображено молодого Діоніса¹⁶.

У своїй основі цей мотив боспорськими торевами був скопійований із статуї Діоніса, яка, цілком можливо, на той час стояла в Пантікапеї¹⁷, або ж з рисунків на вазах. Деякі риси в зображенні бога близькі мармуровій голові афінського виробництва середини IV ст. до н. е. з Ольвії¹⁸. На ній теж пишна маса хвилястого волосся, яке симетрично поділено на два боки. Зачіску прикрашає вінок із виноградного листя з гронами. Над чолом — товста стрічка, яка ховається далі у волосся. «Зачіска, вінок і сам характер обличчя надзвичайно м'який (жіночий) не залишають сумніву, що голова належала статуї Діоніса добре відомого і досить поширеного типу» — зазначав Б. В. Фармаковський¹⁹. Його визначення підтверджується багатьма знахідками в Греції²⁰.

Молодий Діоніс з кучерявим волоссям у вінку з плюща з характерними жіночими рисами показаний і на пантікапейській пеліці першої половини IV ст. до н. е. в оточенні елевсінського кола божеств²¹. Інтерпретація образу Діоніса на платівках дуже близька саме цьому зображенню.

Деяку схожість у трактуванні образів Діоніса та Медузи можна пояснити тим, що торевети користувались одними і тими ж штампами. Виготовлення платівок могло належати певній майстерні, в якій не прагнули створити новий образ, а йшли вже випробуваним шляхом. Найлегше було зробити платівку за якимось зразком. До того ж, сама техніка штампування, як відомо, призводила до одноманітності і ремісницького вигляду. Проте і в цьому випадку схожість між Діонісом та Медузою лише поверхова. При вдумливому і детальному розгляді кожного витвору одразу ж впадають в очі відмінності в переданні атрибутів і конкретних рис обличчя.

Крім голови Діоніса значно більша кількість знахідок прикрашена образами сатирів — найближчих супутників цього бога²². У давньогрецькому мистецтві їх зображали у вигляді бородатих і безбородих чоловіків з хвостами і рогами.

Н. О. Онайко розділила золоті платівки на чотири типи: бородатий сатир вправо; бородатий сатир вліво; безбородий сатир вправо; бородатий сатир у фас²³. За стилістичними ознаками і хронологією ці досить різноманітні зображення можна умовно поділити на три типи: стилізовані, грубо-утрировані та реалістичні образи старших і молодших сатирів.

До першого типу належать дуже стилізовані голови сатирів з Другого Семибратнього кургану²⁴. Для цього образу ще характерні архаїчні тваринні риси: короткі роги і вуха цапа, широкий тупий ніс (рис. 2, 1). Такого типу зображення не мають аналогій на території Північного Причорномор'я і, швидше за все, були довізними, певно, з Аттики, як і срібний посуд з цього кургану.

Вирізна за контуром голови золота платівка виготовлена в техніці штампу з подальшою проробкою. Тупоносе обличчя у вигляді маски начебто проране безліччю зморшок. Виступаючі надбровні дуги і відвислі повіки ще більше підкреслюють широко відкриті очі. Короткі козячі роги та вуха надають сатиrowі страхітливого вигляду. Довгі вуса та лопатоподібна борода передані в архаїчному стилі за допомогою невеличких квадратиків, що імітують кучерики.

На срібній чаші з Другого Семибратнього кургану навколо випуклого омфалу викарбувані двадцять чотири голівки сатирів з довгими гострокінцевими вухами, що підняті вгору і щільно прилягають до волосся²⁵. Старечі обличчя з довжелезними вусами та густими бородами вкриті маленькими зморшками. Чітко, майже скульптурно передані пасма волосся, надбровні дуги та повіки. Ці зображення зроблені у більш реалістичній манері, що з одного боку, було зумовлено самою річчю — коштовно-ритуальною чашею, а з другого — роботою більш талановитого і досвідченого майстра. Срібний посуд з Семибратніх курганів прийнято вважати привезеним з Аттики і датувати другою чвертю — серединою V ст. до н. е.²⁶. Отже, початок для створення образів сатирів, як і Діоніса, було покладено афінськими художниками. Боспорські торевети багато в чому наслідували завезені зразки, які тут довгий час зберігались.

Слід також звернути увагу, що в Другому Семибратньому кургані окрім названих речей знаходились золоті платівки з голівками бичків і баранів, виготовлених у такій же архаїзовано-стилізованій манері²⁷. Це наштотує на думку, що існувала ціла серія виробів, пов'язаних з діонісійською символікою вже біля середини V ст. до н. е., які спеціально були покладені в поховання, певно, тому, що померлий мав якесь відношення до культу Діоніса. Визнано, що оскільки Діоніс поставав у вигляді тварини, особливо бика чи козла, то йому в жертву найчастіше приносили цих істот. У потойбічному світі їх мали замінити зображення.

До другого типу належать найпоширеніші варіанти зображень голів сатирів, що зустрічаються на численних платівках і посуді та знаходять аналогії на пантикапсійських монетах. Найчастіше вони наділялись утрировано-грубими рисами обличчя. До самих ранніх варіантів можна віднести маску сатира, яку тримає так звана змієнога богиня, а швидше за все Горгона Медуза з кургану Куль-Оба першої половини IV ст. до н. е. (рис. 2, 4)²⁸. Бородатого сатира показано в фас з пласким, трохи видовженим обличчям. Волосся пе-

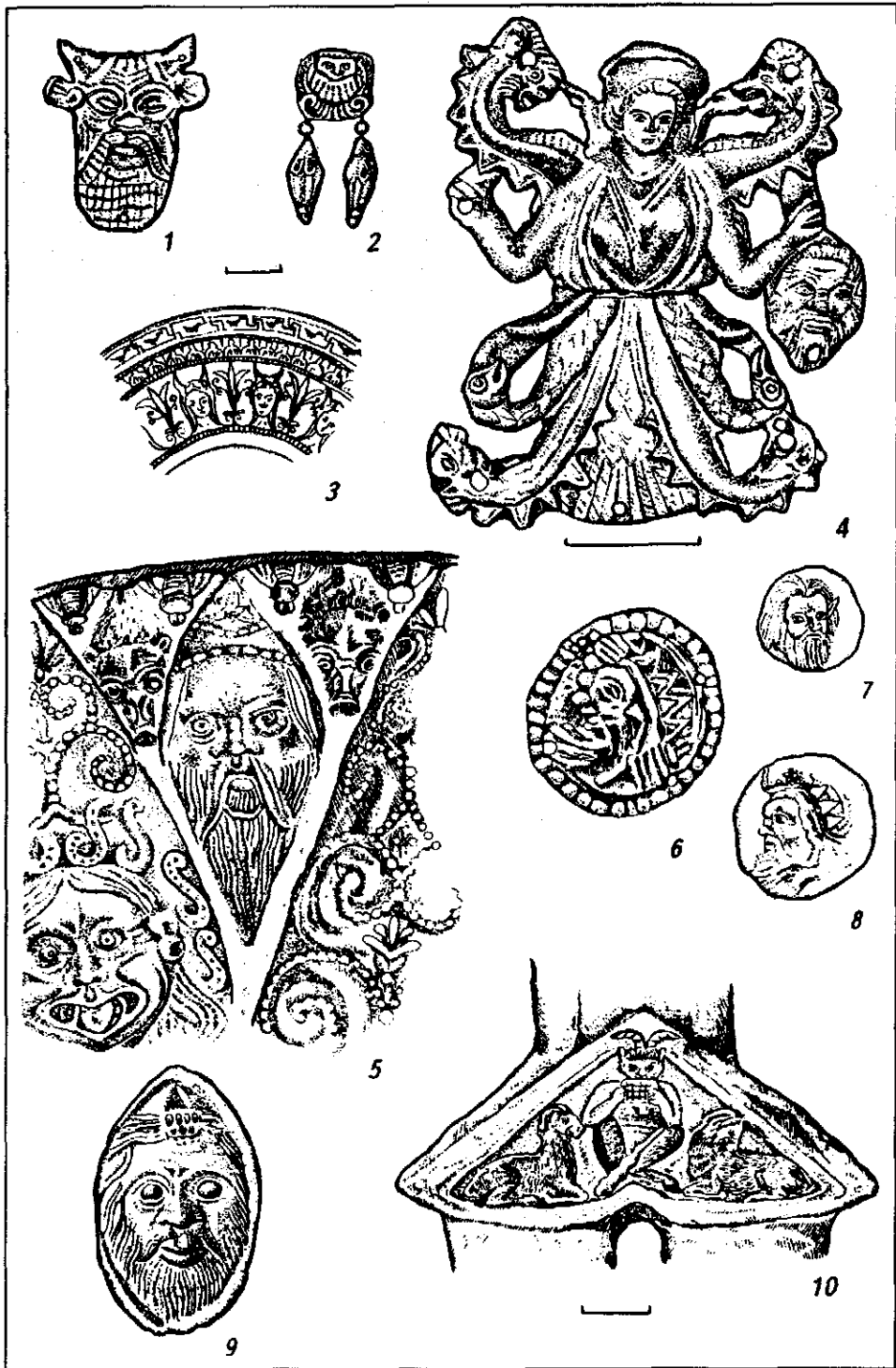

Рис. 2. Зображення сатирів та Пана: 1 — золота платівка у вигляді голови сатира; 2 — фрагмент золотої пронизки з зображенням крилатого сатира; 3 — фрагмент фризу з зображенням молодих сатирів на фіалі з Чмиревої Могили; 4 — платівка у вигляді зміненої богині; 5 — фрагмент золотої фіали з зображенням голів сатирів та Горгони Медузи; 6 — золота платівка з зображенням голови сатира; 7, 8 — пантикапейська драхма та обол з зображенням голови сатира; 9 — перехрестя руків'я меча з зображенням Пана та двох цапів.

редане прямими лініями. Товстий ніс, широко відкриті очі з піднятими повіками, великий рот надають йому вигляду апотропейчної маски, в значенні

якої він, певно, і мислився. Дуже близькі цьому варіанту платівки з кургану Огуз та багатьох боспорських поховань²⁹. М. І. Ростовцев та Д. Б. Шелов відзначили їх схожість з деякими боспорськими монетами³⁰. Дійсно, вони нагадують сатира з прямим волоссям на монетах, які за класифікацією В. А. Анохіна датуються біля середини IV ст. до н. е. (рис. 2, 7)³¹.

Варто також звернути увагу, що на куль-обинській фіалі з омфалом, яка безперечно мала культовий характер, зображені численні маски дещо схожих сатирів в гострокінцевих головних уборах з великими круглими очима³². З обох сторін до голів сатирів примикають мініатюрні стилізовані голівки кабанів. Ці зображення на фіалі чергуються з масками Горгони Медузи, що вказує на якийсь ритуально-культовий зв'язок між цими міфологічними персонажами, що потребує окремого дослідження (рис. 2, 5). Платівка з аналогічним зображенням сатира знайдена тільки в Чмиревій Могилі (рис. 2, 9)³³.

Ще однією варіацією цього типу є золоте намисто-пронизь, що складається з штампованих фігурних платівок із зображенням крилатого божества з обличчям сатира та бутоноподібних підвісок з Першого Мордвинівського кургану³⁴. Це один з найбільш примітивних і схематизованих образів. Голова сатира займає майже всю поверхню платівки. Ніс, очі та надбровні дуги ледь намічені за допомогою випуклостей. Локони великої лопатоподібної бороди та вусів трактовані у вигляді прямих рисок. Голова розміщена на фоні чотирьох завитків, що наштовхнуло Н. О. Онайко вважати цей сюжет зображенням змієної богині (рис. 2, 2)³⁵.

Величезна кількість платівок із зображенням профільної голови бородатого сатира знаходилась в значній залежності від їх образів на монетах Пантикапею другої половини IV ст. до н. е.³⁶ Вони походять з різних курганів: Мордвинівського, Чортомлицького, Мелітопольського, Дієвого, Денисової Могили, Огузу, Олександропольського, Верхнього Рогачика, Восьмого П'ятибратнього, Сірогоського. Деякі знайдені в багатьох екзеплярах, наприклад, у Чортомлику — 128, у Мелітопольському — 59. Чимало цих платівок виготовлено за одним штампом, мають дірочки з боків для нашивання.

Голова найчастіше модельована на тлі круглої форми платівки, оконтуреної пружком або крапковим орнаментом. Риси обличчя грубо-утрировані: туший короткий ніс, велике кругле око, товсті вип'ячені вуста, на голові пишна зачіска у вигляді завитків, над якими часто виступає схематизований вінок з листя плюща. Так, на деяких мелітопольських платівках сатира зображено в примітивному вінку з гостролистого плюща, який навіть інтерпретують як корону³⁷. У такому трактуванні помітний зв'язок з головою сатира в профіль на монетах останньої третини IV ст. до н. е.: вінок складається з кількох листочків трикутної форми, скуласте обличчя з горбатим, ніби кулястим носом, піднята догори борода (рис. 2, 6, 8)³⁸.

До третього типу належать зображення старших і молодших сатирів з правильними рисами чоловічого обличчя, хоч і з притаманними для них ознаками: навмисне підкреслені скули, короткі різьки, плющові гостролисті вінки тощо. У давньогрецькому мистецтві від IV ст. до н. е. ці божества в основному втрачають тваринні риси і отримують більш голий вигляд. У Мелітопольському та Чортомлицькому курганах знайдені профільні (вправо і ліво) зображення голів сатирів з чіткою передачею правильних рис чоловічого бородатого обличчя. Волосся трактовано у вигляді мініатюрних трикутноподібних завитків, що імітують, можливо, листя плюща, над лобом показані невеличкі роги, що майже зливаються з зачіскою. На відміну від усіх інших тут частково зображена шия³⁹. Подібний тип сатира бачимо на пантикапейській монеті третьої чверті IV ст. до н. е.⁴⁰

Проте слід зауважити, що в жодному випадку монета не слугувала зразком для штампування. Поки що немає абсолютно ідентичних зображень голови сатира на платівках і монетах.

На виробках торецьки крім бородатих іноді зустрічаються голівки безбородих сатирів з різьками. Срібна фіала з позолоченими зображеннями подібного типу була знайдена у 1898 р. у Чмиревій Могилі⁴¹. Навколо омфалу розташовані три фризи. Основу композиції утворюють чудові голівки

юнаків з ріжками і довгим волоссям, що спадає на плечі гарними локонами. Останні нібито перетворюються на фантастичні стилізовані квітки лотосів. Далі йде ще один фриз, відмежований від першого за допомогою бісерного шнура. Він складається з лесбійського кіматію. Остання смужка оздоблена подвійним меандром та мініатюрними фігурками качок (рис. 2, 3). Подібні зображення зустрічаються ще на одній срібній фіалі з Казенної Могили. Але вони дещо відрізняються: у трактуванні волосся — локони ніби майорять під поривами вітру; між голівками розташовані багатопелюсткові розети, а не квітки лотосів; рельєфні зображення не покриті позолотою, як на чаші із Чмиревої Могили тощо.

За стилістичними рисами вироби із Чмиревої Могили можна віднести до середини IV ст. до н. е.⁴² Надзвичайна вишуканість у створенні орнаментальних мотивів, їх тонке поєднання з образами молодих сатирів, реалістичний показ мініатюрних фігурок качок безперечно вказують на належність цієї пам'ятки до афінських майстерень. Як і інші речі такого типу вони були завезені на Боспор, а звідтіля надійшли до одного з представників скіфської еліти.

На відміну від бородатих молодші сатири майже не зустрічаються на нашивних платівках. Лише здогадно до них можна віднести профільне зображення молодого сатира з чіткими ідеалізованими рисами обличчя і прямим волоссям з Верхньорогачицького, Олександропольського та Дієвого курганів⁴³.

У Гаймановій Могилі знаходилась цікава бронзова ойнохойя аттичного виробництва IV ст. до н. е.⁴⁴ Зверху над вінцями посудини прикріплена до ручки скульптурна голівка молодого безбородого сатира з короткими цап'ячими вухами і ріжками та медузоподібним пласким обличчям; знизу — рельєфна маска бородатого сатира з утрированими рисами.

В значно меншій кількості в скіфських курганах знаходять речі із зображенням інших супутників Діоніса. Так, лише на перехресті окуття руків'я меча з Товстої Могили показано Пана, який грає на сиринзі, з заячим ціпком в оточенні двох козлів⁴⁵. Як і сатир, Пан — міксантропоморфне, покрите шерстю, козлоного божество полів, лісів і стад. У класичний час він був помічником у битвах, а у орфічній філософії — всеоб'єднуючий, подібно до Діоніса бог⁴⁶.

Цілком можливо, що таке окуття із зображенням Пана було подароване скіфському царю, бо воно за своїми стилістичними ознаками і художнім рівнем відрізняється від зображень на піхвах цього ж меча⁴⁷. Б. М. Мозолевський мав рацію в тому, що окуття могло бути виготовлене в Афінах⁴⁸.

Велике значення в діонісійських сюжетах, починаючи з VI ст. до н. е. надавалось менадам (вакханкам). Особливо популярними стають їх зображення в різних видах мистецтва після постановки в 405 р. до н. е. в Афінах драми «Вакханки» Євріпіда.

Поштовхом для створення різноманітних фігурок менад у малій скульптурі і торевтиці слугувала також знаменита статуя менади Скопаса, оспівана поетами⁴⁹. З відкинутою назад головою, розпущеним волоссям, піднятим догори поглядом, тілом, що нагадує натягнуту тетиву лука, розвіяним вітром одягом, менада ніби парить у просторі і русі. Саме від творів Скопаса бере свій початок патетичний і динамічний напрямок грецького мистецтва⁵⁰. Тому навіть порівняно примітивні штамповані фігурки менад із скіфських курганів, зроблені під впливом скопасівської творчості, вигідно відрізняються від охарактеризованих вище зображень.

Образи менад набули поширення у Північному Причорномор'ї завдяки тій популярності, яку персонажі діонісійського кола одержали у V—IV ст. до н. е. Їх можна побачити на багатьох червонофігурних вазах, дорогоцінному ритуальному посуді, гемах, що знайдені окрім грецьких міст і в деяких скіфських похованнях⁵¹. Вироби торевтики із зображенням менад за художніми рисами можна поділити на три типи. До першого належать унікальні прямокутні платівки з Куль-Оби, які за стилем трактування фігур та одягу наближаються до скульптурних рельєфів кінця V ст. до н. е.⁵² Менади танцюють, повернувшись обличчям одна до одної (рис. 1, 4). Жіночі постаті закутані в

плащі з головою. Живописне драпування відтворює лінії витончених тіл. У менади зліва голова відкинута назад і складки її довгого одягу підкреслюють вигин стану, руки підняті догори. Інша танцюристка тримає в руках кротали. Обриси тіла, риси обличчя та деталі одягу передані дуже схематично. Платівки з аналогічним сюжетом більше не зустрічаються в інших скіфських курганах.

До другого типу належить досить велика кількість золотих платівок, знайдених у курганах IV ст. до н. е.⁵³ У своїй більшості це майже аналогічні зображення виготовлені, вірогідно, за одним штампом або його копією. Головні убори прикрашені парними фігурками менад висотою 46 мм. Одна з вакханок тримає у правиці піднесений догори ніж, а у відведеній назад лівій руці — баранячу ногу. Довгі коси окремими пасмами вільно спадають донизу. Танцюристка зображена у динамічній позі, що передана за допомогою підкресленого вигину тулуба, стану голови, складки довгого хітону. Друга менада більш статична, хоча її плащ та хітон ніби майорять на вітру. У правій руці вона тримає тірс, у лівій — баранячу голову. Кожна платівка має дірочки для нашивання.

Тільки в основному похованні Гайманової Могили платівки у вигляді менад (третій тип) значно більші за попередні (висота менади з тірсом — 70 мм, менади, що танцює — 65 мм) (рис. 1, 5)⁵⁴. Вони виготовлені за допомогою штампу, але мають грубіший вигляд і деякі деталі, що суттєво відрізняють їх від попередніх платівок: хітони прикрашені крапками, що, імовірно, імітують нашивні платівки; зачіска менади із тірсом у руці до деякої міри нагадує за своїм силуетом високий головний убір; майже не пророблені риси обличчя та складки одягу.

Фігура менади з тірсом має прямі аналогії у червонофігурному вазописі та скульптурі⁵⁵. Це може свідчити про те, що подібні сюжети переносились на місцевий ґрунт майже без змін.

Крім цього слід також звернути увагу, що в деяких поховальних комплексах були знайдені інші вироби, зображення на яких належать до кола діонісійських. Найбільшу кількість таких речей дають Гайманова та Товста Могили. З першої походять бронзовий та срібний посуд, різноманітні платівки. Більшість із них вже були охарактеризовані вище, але увагу привертають золоті трикутні платівки із схематичним відтворенням виноградно-го грона, що прикрашали дерев'яну чашу; невеликий срібний келих із гравірованим паском у вигляді виноградної лози та унікальний фрагмент золотої платівки з зображенням овечок, що біжать⁵⁶. Аналіз основної сцени на пекторалі з Товстої Могили та інші речі, зокрема окуття руків'я меча із зображенням Пана, платівок з головами Діоніса і сатирів, набір дитячого посуду для пиття вина теж дає право пов'язувати похованого тут представника скіфської еліти з діонісійством⁵⁷. У Денисовій Могили було знайдено перстень, на лицьовому боці рухливого щитка якого є зображення лева, що лежить поряд із ногою та головою барана⁵⁸. Ці ж атрибути ми зустрічаємо і у руках менад, що вказує на культурно-обрядову спорідненість наведених сюжетів, пов'язаних з діонісійством⁵⁹.

На виробах, що знайдені у скіфських курганах, іноді зустрічаються і цілі композиції. До найраніших можна віднести кілік із Малого кургану, який К. С. Горбунова на основі стилістичного аналізу срібного посуду із Семибратніх курганів датує 70—60 рр. до н. е.⁶⁰ На внутрішній поверхні кіліка розміщені гравіровані малюнки: центральна група — Діоніс, що переслідує менаду, — розташована у медальйоні, шість фігур сатирів та менад — навколо. Сюжети такого типу були дуже поширені у червонофігурному вазописі кінця V ст. до н. е.⁶¹ Центральна композиція збереглася погано, що ускладнює її стилістичний аналіз. На медальйоні Діоніс біжить, наздоганяючи менаду. Саме цей мотив є унікальним для мистецтва цього часу. Найчастіше бога зображували у величній позі, зодягнутим у красивий хітон⁶².

Навколо медальйону розміщені ще шість постатей, які можна умовно поділити на три групи — менаду, яку переслідує сатир. Ці зображення майже однотипні, за винятком деяких рухів, деталей одягу та зачісок. Менади одягнені в широкі хітони, поверх яких накинута плащі. У першій та третій навколо талії — шкура п'ятнистої лані. У руках вони тримають тірси, прикра-

шені шишками пінії. Голови менад повернуті у бік сатирів. Останні зображені оголеними. Обличчя супутників Діоніса показані зі сплющеними курносими носами, низькими опуклими чолами, рідким волоссям на голові та бороді. Довгі вуха та густі хвости нагадують лошині.

Майстер, який виконав малюнки на кіліку, був не досить обізнаним у анатомії та законах композиції. Про це свідчить перш за все сюжет у центральному медальйоні, де торевт не зміг заключити композицію в коло. Шість фігур навкруги підкреслюють форму посудини, але їхні силуети показані дуже схематично, з великою кількістю погрішностей у передачі частин тіла та одягу.

До кола діонісійських сюжетів слід включити аттичний срібний канфар з гравірованими сценами із Солохи, який датується серединою — другою половиною V ст. до н. е. (рис. 3)⁶³. Композиція складається з двох сюжетів, відокремлених один від одного за допомогою колон з іонійськими капітелями. На одному боці канфара — сцена танцю. На маленькому різьбленому стільці сидить дівчина, що грає на арфі. Поряд з нею танцюристка у легкому прозорому хітоні з кроталами в руці. По боках стоять дві слухачки, вдягнені в хітони та пеплоси. Композиція на другому боці також складається з чотирьох жіночих постатей, але вони нібито поділені на дві групи. Зправа — одна з дівчат тримає в руках кіфару та плектр, перед нею стоїть слухачка, що піднесла до носа гілочку рослини (плюща?). Зліва — дві співрозмовниці вдягнені у довгі пеплоси. Між ними стоїть лань, яка є одним з атрибутів Діоніса⁶⁴. Верхню частину композиції займають чотири гілки плюща, розміщені над капітелями колон. Кінці гілок прикрашені гронами.

Рис. 3. Фриз на срібному кіліку з Солохи. Прорисовка.

Торевт, що виконав ці сюжети був досвідченим і талановитим майстром. Індивідуалізовані риси облич та зачіски, скрупульозно вигравіровані орнаменти на одязі та прикраси жінок (намиста та браслети) свідчать про неабиякий смак митця. Жести та пози дівчат повторюються, але кожна з них настільки індивідуальна, що глядач цього може і не помітити.

Прямої аналогії цій посудині досі не знайдено, але з болгарського кургану Голямата Могила походить срібний канфар, на якому в техніці гравірування зображені Сатир, менада, дівчина з ланню на руках та Діоніс з короткою зачіскою⁶⁵. Це дозволяє і солохський канфар вважати ритуальним, спеціально виготовленим для виконання діонісійських обрядів. Рідкісна і дорога посудина надійшла до одного з представників скіфської еліти, певно, не випадково.

Два срібних позолочених ритони у формі голови бичка першої чверті IV ст. до н. е. також оздоблені діонісійськими сюжетами. Походження одного з них невідоме, лише здогадно його можна віднести до причорноморських знахідок⁶⁶. На його розтрубі бородатий Діоніс, що сидить з чашею та тірсом з шишкою пінії в руках. Постаць бога задрапірована у плащ з живописними зборками. Обличчя індивідуалізоване, з довгими пишними кучерями, що прикрашені вінком з листя плюща. Обабіч Діоніса стоять оголені юнаки з кіфарами.

Другий ритон був знайдений в Пантикапеї. На ньому зображені сцени загибелі дитини на могилі та боротьба вбивці з двома жінками. На думку І. Толстого та М. Кондакова, це історія Діоніса Загрея⁶⁷. З цього можна зробити висновок, що і ритони з іншими зображеннями, особливо зооморфні, що знайдені в скіфських курганах, цілком можливо, носили культовий характер.

Почавши цю статтю про прихильність скіфського царя Скила до релігії Діоніса Ваха, ми не мали на меті прослідкувати ті ж самі процеси в житті інших скіфських правителів, бо для цього замало джерел. Однак підбірка розглянутих тут діонісійських сюжетів лише на пам'ятках торевтики з курганів показує, що до сприйняття «вакхічного духу» в тій чи іншій мірі були схильні в основному представники еллінізованої скіфської знаті. Адже, не зважаючи на значні пограбування поховань, в багатьох з них все ж таки збереглися твори з діонісійськими сюжетами, що навряд чи можна вважати випадковим явищем у культурі номадів. Вважається, що діонісійські таїнства були особливо тісно пов'язані з потойбічним світом⁶⁸, що дійсно в найбільшій мірі знаходить підтвердження в окремих поховальних комплексах еллінізованих скіфів. Учасники цих таїнств розробили ритуал, за допомогою якого сподівались влаштувати собі після смерті щасливе життя⁶⁹. Можливо, що деякі представники скіфської еліти були знайомі з такими правилами.

Дехто з дослідників вважає, що основа для сприйняття елементів грецького культу Діоніса була закладена в релігії скіфів і тому з посиленням еллінізації в їх середовищі виявилось чимало його прихильників⁷⁰.

Діонісійські сюжети мали двобічне призначення: прикраса якої-небудь частини костюму, посуду, зброї, навіть кінського спорядження, але водночас і як символ культу. Якщо платівки з зображенням сцен жінки з дзеркалом і скіфа, що стоїть перед нею з ритонем, становлять, з одного боку — прикрасу костюму, а з іншого — відображають конкретний ритуал в якомусь культі⁷¹, а то й ідентифікуються з певним жіночим божеством, то цілком можливо, що й предмети з діонісійськими сюжетами були цілеспрямовані на пропагування вакхічних містерій і розуміння їх окремими представниками скіфської знаті. Не слід також виключати, що і в IV ст. до н. е. серед них було чимало таких, які вступали в змішані шлюби з гречанками чи фракійнками, в результаті чого вплив містеріальних таїнств міг значно підсилитись. Саме боспорські і фракійські династії особливо великого значення надавали їм у відносинах зі своїми сусідами.

Примітки

¹ Ростовцев М. И., Степанов П. К. Эллино-скифский головной убор // ИАК.— 1917.— Вып. 63.— С. 69—110; Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 47—51.

² Русяева М. В. Основный сюжет на пекторали з Товстої Могили // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 34—46.

³ Автором розглядаються тільки опубліковані матеріали.

⁴ Герод. IV, 78—80.

⁵ Виноградов Ю. Г. Перстень царя Скила // СА.— 1980.— № 3.— С. 92—109; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 95—105; Скржинская М. В. Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвиополитов // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 90—101.

⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 104, 105.

⁷ Не так давно на підставі бронзових дзеркал із зображенням лева і барана висловлена цікава гіпотеза, що вже в першій половині VI ст. до н. е. греки під проводом своїх головних святилищ Дідім і Дельф намагались пропагувати культу Аполлона і Діоніса серед населення Лісостепу та інших племен: Кузнецова Т. М. Историко-культурные связи Скифии VI—III вв. до н. э. (Зеркала как исторический источник: Автореф. дис.... канд. ист. наук.— М., 1988.— С. 18, 19, 23.

⁸ Котейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 44, 45.— Кат. № 9—11.

⁹ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.) — К., 1991.— С. 248.— Кат. 212, 19.— Рис. 79; Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов.— Л.— Прага, 1966.— С. 59.— Рис. 115; Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— 1970.— Вып. Д1—27.— Табл. 41, 500 б.

- ¹⁰ *Копейкина Л. В.* Указ. соч.— С. 44.
- ¹¹ *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки из Чертомлыкского кургана // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 72.
- ¹² *Мозолевский Б. М.* Товста Могила.— К., 1979.— С. 38.— Кат. № 44.— Рис. 22, 1, 2.
- ¹³ *Золото степу.* Археологія України.— Шлезвіг, 1991.— С. 310.— Кат. № 100, 1.
- ¹⁴ *Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В.* Курган Карагодеуашх // МАР.— 1894.— № 13.— С. 157, 158.— Табл. III, 2.
- ¹⁵ *Толстой И., Кондаков Н.* Классические древности Южной России.— СПб., 1889.— Вып. I.— С. 44; *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 48.
- ¹⁶ *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 51; *Копейкина Л. В.* Указ. соч.— С. 44, 45; *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки...— С. 67.
- ¹⁷ *Максимовская М. И., Наливкина М. А.* Скульптура // АГСП.— М.-Л., 1955.— С. 302.— Рис. 9; *Соколов Е. И.* Античное Причерноморье.— Л., 1973.— С. 37.— Рис. 16.
- ¹⁸ *Фармаковский Б. В.* Мраморная головка Диониса из Ольвии // СГАИМК.— Л., 1926.— № 1.— С. 193—199.
- ¹⁹ *Там же.*— С. 194.
- ²⁰ *Marcade J., Raftopoulou E.* Sculptures anciennes (II) // ВСН.— 1963.— 87.— 1.— Р. 68.— Fig. 27.
- ²¹ *Толстой И., Кондаков Н.* Указ. соч.— Рис. 104.
- ²² *Мифы народов мира.*— М., 1982.— Т. 2.— С. 415, 416, 434, 435.
- ²³ *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 48, 49.
- ²⁴ *Skithian art. The legacy of the scythian world: mid-7th to 3rd century B. C.*— Leningrad, 1986.— № 79.
- ²⁵ *Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В.* Указ. соч.— С. 152, 153.— Рис. 24.
- ²⁶ *Горбунова К. С.* Серебряные килики из Семибратних курганов // Культура и искусство античного мира.— Л., 1971.— С. 19.
- ²⁷ *Skithian art...*— № 80, 81.
- ²⁸ *Копейкина Л. В.* Указ. соч.— С. 53—55.— Кат. № 24.
- ²⁹ *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 49; Шедевры древнего искусства Кубани.— М., 1987.— Кат. № 87.
- ³⁰ *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 446; *Шелов Д. Б.* К вопросу о взаимодействии местных и греческих культов в Северном Причерноморье // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXIV.— С. 64.
- ³¹ *Анохин В. А.* Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 140.— Табл. 3, 99, 100.
- ³² *Толстой И., Кондаков Н.* Указ. соч.— С. 83, 84.— Рис. 114.
- ³³ *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 102.— № 428.
- ³⁴ *Лесков О.* Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 54.— Рис. 40; *Ростовцев М. И.* Указ. соч.— С. 423, 452.
- ³⁵ *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 104.— № 459.
- ³⁶ *Там же.* С. 49.
- ³⁷ *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольський курган.— К., 1988.— С. 87.— Рис. 96, 99.
- ³⁸ *Анохин В. А.* Указ. соч.— С. 140.— Табл. 3, 99, 110.
- ³⁹ *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 48.— Табл. 51, 494 е, 501 в; *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Указ. соч.— Рис. 98, 16; 99; *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки...— С. 158.— Рис. 24, а, б.
- ⁴⁰ *Анохин В. А.* Указ. соч.— С. 140.— Табл. 3, 102.
- ⁴¹ *Саханев В. В.* Серебряные сосуды с золотым орнаментом из Чмырева кургана // ИАК.— 1912.— № 45.— С. 111—131; *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 20.— № 396.
- ⁴² *Онайко Н. А.* Указ. соч.— С. 20.
- ⁴³ *Там же.*— С. 49.
- ⁴⁴ *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // Археологія.— 1971.— № 1.— С. 48—50.
- ⁴⁵ *Черненко Е. В.* Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир.— К., 1975.— С. 158—163; *Русяева М. В.* Вказ. праця.— С. 42. Аналогічні композиції більше не зустрічаються на виробках торевтики, але є майже ідентичні зображення Пана на червонофігурній посудині першої половини IV ст. до н. е. з Пантикапея (див.: *Paul E.* Antike Keramik.— Leipzig, 1982.— Taf. 27.) та на фрагменті мармурової статуї з присвяченням рубежу IV—III ст. до н. е. з Балчіка (Болгарія). Див.: Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху.— М., 1983.— Кат. № 33.

⁴⁶ *Нутт. Orph. XI*; Мифы народов мира.— С. 279, 280. На Боспорі теж, певно, було запроваджено його культ. М. М. Кобыліна навела ряд даних, які свідчать про те, що протягом кількох століть Пан шанувався боспорцями (див.: *Кобылина М. М. Пан на надгробній плиті з Фанагорії // СА.— 1973.— № 3.— С. 174—182*). Цікаво, що фігурка Пана зображена і на поховальній стелі юнака з Фанагорії, за головою якого підвішено горит.

⁴⁷ *Черненко Е. В.* Указ. соч.— С. 163.

⁴⁸ *Мозолевский Б. М.* Вказ. праця.— С. 178, 179.

⁴⁹ *Алпатов М.* Художественные проблемы искусства Древней Греции.— М., 1987.— С. 113.

⁵⁰ *Виннер Б. Р.* Искусство Древней Греции.— М., 1972.— С. 247.

⁵¹ *Skythian art...*— № 112, 244; *Культура и искусство Причерноморья...*— № 24, 275, 380; *Fuchs W.* Die Vorbilder der neuattischen Reliefs.— Berlin, 1959.— Taf. 16 с., 17; *Ridway B. S.* Fifth Century Styles in Greek Sculpture.— Princeton, New Jersey, 1981.— Pl. 134, 135.

⁵² *Копейкина Л. В.* Указ. соч.— С. 40, 41.— Кат. № 5.

⁵³ *Йдеться про кургани: Діїв, Рижанівський, Денисова Могила та Нижні Сірогози (див.: Ростовцев М. И., Степанов П. К. Указ. соч.— С. 69—110; Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела.— СПб., 1894.— Т. 2.— С. 138; Онайко Н. А. Указ. соч.— С. 39, 40.— Рис. 7.*

⁵⁴ *Рябова В. А.* Указ. соч.— С. 49.

⁵⁵ *Fuchs W.* Op. cit.— Tab. 16 с., 17; *Ridway B. S.* Op. cit.— Pl. 134, 135.

⁵⁶ *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 48—50.

⁵⁷ *Русяева М. В.* Вказ. праця.— С. 42, 43.

⁵⁸ *Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 134—137.— Рис. 69, 70.

⁵⁹ *На жаль, до цього часу не опубліковані знахідки із деяких царських скифських поховань IV ст. до н. е.— Огуза та Бердянського кургану, різноманітний матеріал із яких свідчить про проникнення діонісієвства.*

⁶⁰ *Горбунова К. С.* Указ. соч.— С. 26—29.— Рис. 8.

⁶¹ *Культура и искусство Причерноморья...*— № 24; Мифы народов мира.— Рис. на С. 137, 416.

⁶² *Сидорова Н. А., Тугушева О. В., Забелина В. С.* Античная расписная керамика.— М., 1985.— № 40, 41.

⁶³ *Манцевич А. П.* Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 86, 87.— Кат. № 60.

⁶⁴ *Венедиков И., Герасимов Т.* Тракийского изкуство.— София, 1973.— Кат. № 164.

⁶⁵ *Там же.*— Кат. № 164.

⁶⁶ *Коллекция Джоржа Ортиса. Древности от Ура до Византии.*— М., 1993.— № 154.

⁶⁷ *Толстой И., Кондаков Н.* Указ. соч.— С. 85—86.— Рис. 116.

⁶⁸ *Ісаєва В. І.* Містерії античного світу // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 115.

⁶⁹ *Burkert W.* Greek religion: Archaic a classical.— Leipzig, 1985.— P. 290—295.

⁷⁰ *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 76.

⁷¹ *Там же.*— С. 98 сл.

М. В. Русяева

ДИОНИСИЙСКИЕ СЮЖЕТЫ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОРЕВТИКИ ИЗ СКИФСКИХ КУРГАНОВ

В статье рассмотрены различные произведения торевтики из скифских курганов с дионисийскими сюжетами. К ним относятся изображения головы самого бога Диониса (четыре типа) и его ближайших спутников — сатиров (три типа). Помимо этого из курганов происходят фигуры менад и многофигурные композиции с ритуальными сценами культа Диониса. Анализ образов и количество памятников, найденных в погребальных комплексах конца V—IV вв. до н. э., позволил сделать вывод, что представители эллинизированной знати широко восприняли религию этого бога и, видимо, понимали ее суть. Вполне вероятно, что такое обилие дионисийских сюжетов на различных категориях вещей объясняется целенаправленной пропагандой эллинами вакхических мистерий в скифской среде.

DIONYSIAC PLOTS ON TOREUTICS FINDINGS FROM THE SCYTHIAN MOUNDS

The paper presents various toreutics findings from the Scythian mounds which depict Dionysiac plots. The findings include representations of a head of god Dionysus himself (four types) and of satyrs, his closest satellites (three types). Besides this there were found statuettes of menads and multigure assemblages with ritual scenes of the Dionysus cult. An analysis of images and the number of relics found in burial assemblages of the late 5th and 4th cent. B. C. has permitted concluding that representatives of the hellenized nobility welcomed religion of this god and, apparently, comprehended its essence. It is quite possible that such abundance of Dionysiac topics on various categories of things was a result of purposeful dissemination of the Bacchic mysteries by the Hellenes among the Scythians.

Одержано 9.06.93.

ТИПОЛОГІЯ ТОРГОВЕЛЬНО-РЕМІСНИЧИХ АСОЦІАЦІЙ ВІЗАНТІЇ VII—IX СТ.

С. Б. Сорочан

У статті аналізується система торговельно-ремісничих асоціацій, що склалася у Візантії у перехідний період від античного до середньовічного суспільства, та робиться спроба типологізації цих об'єднань.

Історична доля Східноримської (Візантійської) імперії протягом століть була тісно пов'язана з долями населення місцевого та прийшлого, а також слов'янського, яке мешкало на території сучасного півдня України та в Криму. Ця проблема породила колосальну історіографію, у якій значна увага приділялась передусім дослідженню політичної та культурної історії і значно менше аналізувались соціально-економічні інститути, що склалися у візантійських центрах цього та інших регіонів імперії. А втім вивчення економіки Візантії дає змогу правильно зрозуміти та розкрити зміст результатів археологічних розкопок різних центрів Північного Причорномор'я, що існували у візантійський період. До кола економічних проблем належать, зокрема, питання про організацію візантійського ремесла та торгівлі.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених як римським, так і візантійським торговельно-ремісничим об'єднанням, структура виробничої системи торгівлі Візантії, форм та типів її професійних спеціалізованих асоціацій була розроблена надто нерівно. Фундаментальна книга Ж.-П. Вальцинга, видана наприкінці минулого століття, була присвячена головним чином античним колегіям і лише торкалась деяких деталей улаштування ранніх візантійських торговельно-ремісничих корпорацій. Майже одночасно з нею з'явилося кілька скрупульозних досліджень Е. Родоканакки, Л. Гартмана, Е. Корнеманна, Г. Геріга і А. Штекля, а після тринадцятирічної перерви — К. Макрі, Ф. Дельгера, Ф. Гансхофа, В. Менделя, Т. Беглереса, Г. Монті, Д. Гхініса, Р. Лопеца, Ф. Кукулесса, С. Рансімена, Г. Спирідакіса, Ф. де Робертиса і Л. Крако Ружині. Однак більшість з них не вийшли за межі формального порівняння античних римських колегій з візантійськими професійними об'єднаннями корпоративного типу та детального опису їх характеру та функцій. Частина істориків 30-х років (Г. Зорас, Г. Монті, Г. Марцелліні, Г. Миквіц, П. Лайхт) приділили головну увагу константинопольським корпораціям, описаним у Книзі епарха, розглядаючи їх нерідко у мо-

© С. Б. СОРОЧАН, 1995